

ЕТНОМЕНТАЛЬНИЙ РІВЕНЬ ВИЯВУ ПРОЦЕСУ ГАРМОНІЗАЦІЇ ПЕРЕЖИВАНЬ

Питання успішного розв'язання проблеми гармонійного існування людини у світі виразно актуалізується в періоди стрімких змін зовнішніх умов її життєдіяльності. Соціальні трансформації, активізуючи внутрішній адаптивний арсенал особистості, водночас піддають перевірці вже усталені, фіксовані на ментальному рівні суспільні засоби гармонізації внутрішнього світу людини. Ментальність, у свою чергу, попри всі зовнішні ексцеси продовжує власну регулятивну діяльність на глибинних рівнях особистісного психічного, тим самим значною мірою визначаючи специфіку процесу розв'язання людиною актуальних для неї життєвих завдань. Численні різнопланові дослідження феномена ментальності (В. Буяшенко, Т. Гетало, Р. Додонова, О. Киричука, О. Колісник, І. Лисого, Е. Макаренка, Н. Михайлівської, О. Нельги, Т. Поплавської, І. Старовойта, А. Фурмана, М. Юрія) залишають поле для детального розгляду ментальних засобів гармонізації переживань особистості. Означена обставина й зумовила тематику запропонованого дослідження, метою якого є визначення ролі ментальності у проявах гармонізації переживань етнофора. Об'єктом дослідження є феномен ментальності, як предмет розгляду визначено етноментальну детермінанту гармонізації переживань особистості. У відповідності з поставленою метою в дослідженні визначаються такі завдання:

- 1) виокреслення основних характеристик феномена ментальності;
- 2) визначення специфіки етнічної ментальності;
- 3) характеристика етноментального рівня гармонізації переживань як конкретизації її антропологічного виміру;
- 4) розгляд зумовленості поширення психоаналізу етноментальним дефіцитом у гармонізації переживань особистості;
- 5) дослідження української ментальності в означеному ракурсі гармонізації переживань особистості.

Незважаючи на численний потік досліджень феномена ментальності, його вивчення не можна з певністю назвати повним вже з огляду на специфічну складність методологічного підходу до дослідження цього явища. Глибинність і прихованість усіх описаних ментальних проявів є настільки вираженими, що, як зазначає Р. Додонов, «створюється враження, що й самої ментальності просто не існує» [4, с.76]. Триває процес формулювання однозначного визначення феномена, структурування його специфічних особливостей, виокремлення етапності дослідження ментальної проблематики в гуманітарних науках, дослідження впливу ментальності на різнопланову діяльність людини.

Складність самого процесу визначення поняття ментальності разюче нагадує описані у відомій притчі труднощі мудреців, яким довелось пояснювати, що таке слон, після його вивчення у темному приміщенні. Погоджуючись із невтішним висновком німецького історика П. Дінцельбаха про те, що «менталітет...легше описати, ніж визначити» [4, с.40], Р. Додонов пропонує сформульоване в результаті проведеного аналізу й класифікації кількох десятків різнопланових визначень узагальнене розуміння ментальності як особливого, властивого лише даній людській спільноті стилю світосприймання, який «відображає у знятому вигляді тривалий період спільного існування людей у схожих природно-географічних умовах», як вираження позаіндивідуального боку особистості [4, с.44 — 45]. Вітчизняними дослідниками ментальність визначається також як «система неглибоко, частково відрефлексованих настанов діяти, відчувати, думати певним чином» (І. Лисий) [9, с.40]; «єдність свідомості, інтелекту та розуму» (І. Грабовська) [3, с.60]; «соціально-психологічна самоорганізація представників певної

культурної традиції» (А. Фурман) [16, с.41], результат «несвідомого опосередкування, вбирання в себе соціальним природного» (О. Нельга) [10, с.116].

Численні спроби структурування ментальності, слугуючи черговим підтвердженням незавершеності й складності вивчення феномена, дають, проте, можливість спостерегти суттєві його характеристики. У застосованих В. Буяшенко інституційному та генетичному підходах ментальність розглядається через дію соціальних інституцій та на основі теорії соціального часу різних швидкостей [1, с.22]. Розуміння, інтуїцію, ментальну свідомість та ментальні структури Т. Поплавська називає елементами багаторівневого й багатогранного утворення ментальності [12, с.13]. А.Кравченко в структурі менталітету виділяє ментальність — спосіб мислення та національний характер — спосіб виявлення особливостей ментальності у діяльності [7, с.6]. Р. Додоновим виділено три умовних рівні ментального прояву: 1) психоенергетичний (поле); 2) архетипічний (образи); 3) логічний (поняття). Різняться станом наявної в них інформації та мірою її усвідомлення людиною, виокреслені рівні об'єднуються механізмом спадкового закріплення й передачі отриманого протягом життя інформаційного багажу [4, с.102 — 103]. Виокремлення в названих підходах соціальних і біологічних факторів, свідомих і несвідомих рівнів, відображення їх в основних сферах життя і діяльності людини ще раз підтверджують широту і глибину ментального впливу на особистість.

Існуючи як самодостатнє утворення, ментальність покликана інтерпретувати для людини світ, спільноту й забезпечувати її головними (первісними) орієнтирами [1, с.17]. За висновками дослідників, визначальними ознаками ментальності є цілісний, інтегративний її характер, наявність як інваріантного, так і варіативного, одночасність динамічних та статичних проявів [9, с.42], іманентний характер її впливу на індивіда [4, с.76]. Серед окреслених функцій ментальності важливо з огляду на визначені в дослідженні завдання виділити регулятивну (регуляція процесу легітимації певних емоцій, поведінки), інтегративну (забезпечення відчуття безперервності світу, стійкої єдності спільноти), закріплення (фіксація ідентифікуючої інформації про спільноту) [4, с.34, 36, 76]. М. Юрій відзначає насамперед практичне спрямування феномена ментальності, яка має зорієнтувати людей «на те, що слід використовувати й розвивати, а чого уникати» задля виживання й утвердження в навколишньому світі [17, с.133]. Це ж зауважує Т. Поплавська у розгляді ментальної складової розуміння, що «утворює життєво-сміслові орієнтири буття і практичні дії» [12, с.13].

Певна неоднозначність ментальної дефініції зумовила широкий спектр її застосування: наприклад, О. Нельга пише про ментальність доби і «ментальності велетенських регіонів» [10, с.116], І. Лисий включає до переліку релігійну, вікову, статеву, соціально-статусну, культурну [9, с.39], Р. Додонов — господарсько-побутову, власне соціальну (ментальність класів, страт, соціальних груп), політичну, світоглядну [4, с.83] види ментальності. Часто цей термін використовується як синонім етноментальності: так, М. Юрій під ментальністю розуміє спосіб сприйняття *етносом* свого внутрішнього світу [17, с.133], О.Нельга говорить про ментальність як про «соціально-культурну програму...цілих *етносів*» [10, с.120]. Таке застосування видається закономірним вже з огляду на те, що, по-перше, етнічному виду ментальності притаманні всі її основні характеристики, по-друге, розгляд ментальності пов'язується найчастіше саме з етнічним полем дослідження.

У ході аналізу феномена етнічної ментальності Р. Додонов виділяє чотири її визначальних ознаки: 1) двоїсту природу, яка виявляється поєднанням соціального й біологічного для забезпечення її стійкості; 2) порівняно глибший та життєвіший рівень її структури; 3) спадкове закріплення власного змісту (специфічна дія природних факторів); 4) латентну присутність у всіх інших видах ментальності [4, с.135]. Розуміючи етнічну ментальність як органічне утворення, необхідне для підтримання взаємозв'язку людини і природи, О. Нельга відстежує її виникнення та існування як один із проявів природного розмаїття і надає їй значення підґрунтя для решти ментальних різновидів [10, с.116]. Своєрідність етноментальності зумовлюється, на думку більшості дослідників, географічними й кліматичними умовами, історією та особливостями виробничої діяльності етносу.

Відображаючи специфічні форми розв'язання актуальних для етносу завдань, етнічна

ментальність виявляється в ментальних настановах та стереотипах, етнічному темпераменті, архаїчному мисленні (Р. Додонов), проте найповніший вияв має в національному характері. Сучасне розуміння національного характеру як етноспецифічного структурного співвідношення *загальнолюдських* соціально-психологічних рис «у конкретних історичних і соціально-економічних умовах буття нації» [11, с.93] дає підстави для розгляду ментального рівня розв'язання особистісних адаптивних завдань як *конкретизації* процесу вирішення базових проблем антропологічного виміру. Аналогічно апріорному «знанню» тіла живого організму про зовнішні умови життя виду, неповторна мозаїка рис національного характеру відображає ментальну інформацію не тільки про специфіку завдань, що постають перед етносом у безпосередньому вияві (територіальна, правова, економічна й культурна організація тощо), але й про *своєрідність* підходу до розв'язання проблем глибинних, сутнісних, властивих людині як виду, про актуальність їх розгляду в конкретному етнічному полі та розташування в ієрархічній системі етнічних цінностей. У безпосередньо виявлюваних національних рисах має відобразитись сам *факт наявності* перманентно актуальної проблеми, специфіка процесу її розгортання з огляду на історичну долю етносу, а також *засоби й шляхи* успішного її вирішення в умовах існування етнічної спільноти. У даному випадку мова йде про досягнення й відновлення особистісного відчуття гармонійності, яке суб'єктивно переживається людиною як відчуття цілісності й безперервності власного існування, як повнота буття.

Гармонійність світоіснування розпредмечується в антропологічному вимірі у специфічній формі переживання. Апріорність і всезагальність феномена переживання відзначаються дослідниками як базові його характеристики. Наприклад, М. Степико характеризує переживання як іманентну властивість людини в моменті «засадничої єдності свідомості й буття» [14, с.166]. Складаючи «внутрішній смисл і сутність людського життя», зазначає О. Кисельова, переживання є загальновідомим способом, яким людина «із достовірністю для себе живе у світі», досягаючи в цьому процесі «вічної гармонії» зі світом [6, с.218]. Як іманентно властивий людині перебіг процесу гармонізації переживань має виразно індивідуальний характер, зумовлений неповторною варіативністю її життєвого досвіду. У переживаннях — «формі даності нам самим того, що нас оточує», як зазначає Т. Кириленко, виявляється «ставлення людини до об'єкта, ситуації, іншої людини, самої себе» [5, с.37].

Динамічна статика процесу гармонізації переживань досягається застосуванням особистістю як усвідомлюваних, набутих через власний чи спостережений досвід із наступним його осмисленням, так і неусвідомлюваних, автоматично застосовуваних ментальних зразків оволодіння дисгармонійною ситуацією. Багаторазово перевірений етнічний досвід успішної реалізації потреби в гармонізації особистісних переживань фіксується на ментальному рівні як конкретизація розв'язку проблеми, зумовлена специфікою історичного існування етносу в певному природному і соціальному середовищі. Етноментальні структури, забезпечуючи безперервність функціонування адаптивних психічних механізмів, слугують, з одного боку, безпосередньою основою, ґрунтом, на якому вибудовується нова стратегія особистості, з іншого боку, вони до певної міри визначають спрямування цієї стратегії — етнічна ментальність «говорить» як у реактивній, так і в активній діяльній позиції конкретного етнофора. Реалізуючи власний життєвий проект, етнофор у своєму творчому пошуку із необхідністю задовольняє також відповідний ментальний запит на подолання певного дефіциту. Виникнення в етноментальному полі нових власних і адаптацію через специфічне «забарвлення» запозичених засобів подолання такого дефіциту можна назвати своєрідною матеріалізацією цього процесу. Ментальні засоби несуть скоріше профілактичну місію, «тримаючи» в пам'яті етнофора інформацію як про потенційно загрозові в конкретних умовах існування етносу ситуації, так і про сприятливі виходи з них, «пропонує» перевірені адаптивні лінії емоційного відреагування та поведінкової стратегії за типового розвитку подій зовнішнього й внутрішнього світу. Стрімка, тим паче кризова для етносу зміна звичного перебігу подій послаблює ефективність ментальних засобів гармонізації переживань з огляду на тривалість процесу переходу актуального досвіду на глибинний рівень. Неусвідомлена актуалізація ментальних засобів у цих обставинах відіграє швидше тимчасову регресивно-

перехідну адаптивну роль. Подібні ситуації вимагають підвищеної активної, трансцендентної позиції особистості, необхідної для подальшого й повноцінного існування як етнофора, так і етносу в цілому. Актуалізацією ментального запиту на формування активної життєвої позиції етнофора, здатного до перебирання відповідальності за пошуки оптимальних розв'язків на себе можна пояснити також поширення й вплив відповідно зорієнтованого психоаналізу.

Розвиток психоаналітичних ідей насамперед зумовлений появою соціального запиту на засоби подолання внутрішньої розірваності європейської людини, на відновлення її внутрішньої цілісності, втраченої внаслідок позбавлення в ході цивілізаційного поступу органічного зв'язку із традицією. Виразною ілюстрацією цього слугує географія їх поширення, окреслена переважно міським середовищем — принаймні в Україні. Разом із тим психоаналіз може розглядатись як прояв особистісної активності етнофора, спрямованої на розширення засобів узгодження власного існування у світі, набуття нового досвіду, який органічно доповнює і продовжує ланцюг уже усталених засобів, фіксованих на рівні ментальності.

Поширюючись поза певними етнічними межами завдяки своїй зорієнтованості на загальнолюдські цінності, психоаналіз знаходить етнічне вирізнення, асимілюючись із етноментально фіксованими феноменами цього ж плану. Р. Додонов так характеризує цей процес: «Потрапляючи на певний «ментальний ґрунт» і сприймаючись у відповідності з умонастроями конкретного етносу, вже існуючі ідеї отримують етнічне забарвлення, немов адаптуючись під запити певного етнічного суспільства» [4, с.151]. Зберігаючи свої визначальні характеристики, психоаналіз стає в певному розумінні новотвором, етнічною модифікацією основної форми, зумовленою віддзеркаленням актуального ментального дефіциту в опрацюванні проблеми гармонізації переживань етнофора.

Актуальність та значимість проблеми гармонізації переживань для українців можна висувати з наявності внутрішнього ментального конфлікту, про який прямо чи опосередковано свідчать результати спостережень дослідників. Підтвердженням глибини і значимості цього конфлікту може слугувати тяглість цих спостережень, традиційність виокремлення відповідних ментальних рис українців. Ще Д. Чижевський відзначав неспокій як характерну особливість української ментальності. О. Кульчицький зазначав внутрішню одночасність протилежних переживань степових українців, душа яких «відчуває свою неспроможність охопити величне» [8, с.152]. Сучасні науковці поглиблюють аналіз цієї проблематики. Наприклад, М. Юрій пише про негативний бік чуттєвого мислення українців, яке перешкоджає утриманню внутрішнього ладу й стабільності української людини. Г. Грабович характеризує українську душу як роздвоєну на жіноче (зло) і чоловіче вольове (добро) начала [3, с.65]. О. Грабович зазначає: «self-image українців має фактично двоїстий, діаметрально протилежний характер» [2, с.16]. І. Лисий вважає дуальність парадигмальною рисою українців, відзначаючи також амбівалентність, внутрішній антиномізм української ментальності, внутрішню суперечливість психічного складу українців, наявність у ньому взаємовиключних ознак. Автор відмічає схильність українців до ментально визначеного «дистресного досвіду, відтворюваного постійними внутрішніми неконструктивними конфліктами». Внутрішня конфліктність, спричинена незбалансованістю між чуттєвою і вольовою ментальними компонентами, виявляється і на інтерсуб'єктному рівні [9, с.46].

Про актуальність певних адаптаційних механізмів можуть свідчити міра їх виразності, виокресленості у ментальному полі. Значимість гармонізації переживань для української людини підтверджується загально визнаною перевагою емоційної складової, «надмірною почуттєвістю», сентиментальністю, ліризмом українців. Вираженням своєрідного «стихійного інструментарію» можна назвати спосіб пізнання дійсності українців засобами рефлексивного мислення, уявлення та вражень. Репрезентацією характерних для українців шляхів розв'язання проблеми гармонізації особистісних переживань можуть слугувати виділені А. Фурманом такі життєві стратегії, як настанова на перетворення себе, прагнення до власної досконалості, перевага особистого над суспільним, культивування реальних життєвих відчуттів [16, с.50 — 53], здатність до оживлення навколишнього середовища [4, с.64] прагнення до досягнення ладу як упорядкованості і взаємної відповідності людини й природного ходу речей, здатність

надавати будь-чому життєвизначальної сили через перетворення його у близьке, [13, с.146 — 147], типову для землеробських етнічних спільнот органічну єдність із сакралізованою рідною землею [8, с.159]. Свідченням результативності ментальних засобів гармонізації може бути, наприклад, спостережена М. Юрієм стихійна гармонія й цілісність українця. В. Табачковський зауважує переважаючу потребу «жити у злагоді зі світом — природою, та іншими людьми, у злагоді із собою, своїми схильностями та здатностями», характерну для української хліборобської традиції [15, с.70]. Нарешті, виникнення та поширення таких запозичених форм гармонізації внутрішнього світу особистості, як психоаналіз, слугує підтвердженням наявності ментального дефіциту в ефективних, адекватних запиту часу формах розв'язання досліджуваної проблеми.

Отже, аналіз феномена етнічної ментальності дозволяє зробити ряд висновків. По-перше, феномен ментальності як об'єкт філософського дослідження ще себе не вичерпав; по-друге, будучи складною для безпосереднього вияву, ментальність має важливе адаптаційне значення, стаючи своєрідним латентним фоном процесу формування внутрішнього світу особистості; по-третє, на етноментальному рівні відбувається конкретизація розв'язання базових завдань антропологічного виміру, одним із яких є гармонізація переживань особистості; по-четверте, розвиток і поширення психоаналізу слугує відображенням ментального дефіциту у формах гармонізації переживань, зумовленого цивілізаційними процесами; по-п'яте, означена проблема гармонізації переживань в українській ментальності є однією із визначальних і відіграє дуже важливу роль у взаємодії українців зі світом, що має чітке відображення в їх психічній структурі.

Література

1. *Буяшенко В.В.* Ментальність як парадигма співбуття: Автореф. дис. ...канд. філос. наук. 09.00.04. — Київ, 1997.
2. *Грабович О.* Колоніальна спадщина в сьогоднішній Україні: кілька ключових питань. Доповідь на Другому конгресі Міжнародної асоціації українознавців // Арка. — 1994. — №1.
3. *Грабовська І.* Проблема засад дослідження українського менталітету та національного характеру // Сучасність. — 1998. — №5.
4. *Додонов Р.А.* Теория ментальности: учение о детерминантах мыслительных автоматизмов. — Запорожье, 1999.
5. *Кириленко Т.С.* Суб'єктність емоційних переживань // Вісник Київського національного університету. Соціологія. Психологія. Педагогіка. — Випуск 12. — Київ, 2002.
6. *Кисельова О.М.* Переживание как непосредственное бытие сознания // Философская и социологическая мысль. — 1994. — №1 — 2.
7. *Кравченко А.Г.* Ментальність як об'єкт соціально-психологічного дослідження: Автореф. дис. ... канд. філос. наук. 09.00.03 — Київ, 2000.
8. *Кульчицький О.* Основи філософії і філософічних знань. — Мюнхен — Львів, 1995.
9. *Лысый И.* Менталитет и духовная культура украинцев // Философская и социологическая мысль. — 1995. — №11 — 12.
10. *Нельга О.В.* Теорія етносу. Курс лекцій: Навчальний посібник — Київ, 1997.
11. *Павленко В.М., Таглін С.О.* Етнопсихологія: Навчальний посібник. — Київ, 1999.
12. *Поплавська Т.М.* Генезис менталітету особистості в національній культурі: Автореф. дис. ... канд. філос. наук. 09.00.03 — Одеса, 1995.
13. *Пролєєв С.В., Шамрай В.В.* Національний характер і українське буття // Феномен української культури: методологічні засади осмислення / Зб. наук. праць. — Київ, 1996.
14. *Степико М.* Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз). — Київ, 1998.
15. *Табачковський В.Г.* Людина — Екзистенція — Історія. — Київ, 1996.
16. *Фурман А.В.* Психокультура української ментальності: наукове видання. — Тернопіль, 2002.
17. *Юрій М.Т.* Етногенез та ментальність українського народу. — Київ, 1997.

Надійшла до редакції 22.07.2004 р.